

FRANE ADAM*

Modernizacija ali industrializacija

(Razmišljanje ob knjigi Mojce Novak *Zamudniški vzorci industrializacije*)

Rekapitulacija in rekonstrukcija glavnih tez

Tematika, ki jo obravnava knjiga Mojce Novak, spada – vsaj po osnovnem izhodišču – med makrosociološke raziskave razvojnih in modernizacijskih procesov. Kot je že iz naslova razvidno, se avtorica osredotoča na enega od teh procesov, to je na proces industrializacije ali natančneje na vzorce in vzroke zamudniške in odvisne industrializacije v Sloveniji in (ožji) Srbiji. Pri tem se omejuje na obdobje t. i. industrializacijskega prehoda. Kar daje knjigi še posebno težo in pomen, vsaj za naše razmere, je dejstvo, da te procese proučuje v zgodovinsko-genetični optiki, se pravi kot procese »dolgega trajanja« (longue durée – če si sposodimo ta izraz od tudi pri nas znanega francoskega zgodovinarja Braudela). To je prvo delo s tega področja, ki se sistematično in intenzivno naslanja na (v glavnem na sekundarne, delno pa tudi na primarne) zgodovinske vire in zgodovinsko znanje.

Pri oblikovanju zasnove se sklicuje na tri vire: teorijo modernizacije, teorijo odvisnosti (dependenčno teorijo) in na Gerschenkronovo tipologijo vzorcev industrijskega prehoda (prvo in drugo poglavje). Empirični del knjige (tretje poglavje) temelji v glavnem na podatkih zgodovinarja Šorna in ekonomistov (oz. ekonomskih zgodovinarjev) Mirkovića in Kostića, zelo pogosto pa je tudi sklicevanje na knjigo ameriških zgodovinarjev Jacksona in Lampeta o zgodovini Balkana od 16. stoletja do 1950. Ob tem pa se naslanja še na vrsto drugih podatkov in avtorjev. Podnaslov knjige Slovenija na periferiji Evrope pa pove, da je Slovenija glavna »enota opazovanja«, Srbija pa bolj »kontrolna skupina«. Ta podnaslov pa hkrati tudi aktualizira sicer pretežno zgodovinsko obravnavanje problematike – avtorica svoj empirični del konča z letom 1940 – s tem da jo navezuje na dogajanja v nekdanjih realsocialističnih družbah in na dileme postsocialističnega razvoja. Zdaj ko se Slovenija in druge postsocialistične družbe hočejo iztrgati perifernemu položaju in se približati modernim zahodnoevropskim centrom, se postavlja vprašanje, ali njihova zgodovinska dediščina ne nastopa kot zavora za nov modernizacijski »take off«. V tem pogledu je avtorica zelo pesimistična in to utemeljuje ravno s proučevanjem zgodovine, odvisne in eksterno pogojene industrializacije. Dalo bi se sklepati, da je po njenem mnenju v te družbe vgrajena nekakšna »genetska insuficienca« v smislu pomanjkanja tehnoloških in podjetniških pobud. Vsaj tako si lahko razložimo njeno poudarjanje, da je Slovenija (skupaj z nekdanjimi socialističnimi vzhodnoevropskimi družbami) obsojena na permanentne revolucionarne prevrate in prehodna obdobja, še zlasti pa tezo, da je Slovenija v bistvu tretji svet (Novak,

* Dr. Frane Adam, docent na Fakulteti za družbene vede in raziskovalec

1991:140). Sporočilo knjige se na kratko glasi: Slovenija je bila v zgodovini periferija, z letom 1945 se je »spet« znašla v tem položaju in tudi ne more računati s tem, da se bo v postsocialističnem razvoju kmalu (če sploh kdaj) odlepila od evropske periferije. Skozi te misli govori duh togega zgodovinskega determinizma. To pa ne pomeni, da sam zastopam tezo, da zgodovinska dediščina (zlasti v smislu kulturnih vzorcev) ni pomemben spodbujevalni ali omejevalni razvojni dejavnik (prim. Adam, 1989). Vendar menim, da je treba biti pri presojanju vpliva tega dejavnika previdnejši; če drugega ne, imamo v zadnjem desetletju opravka s celo vrsto družb, za katere lahko rečemo, da jim je uspel preboj iz (semi)periferije v center ali v bližino centra, po drugi strani pa imamo družbe, ki so bile nekdanje v centru in so se znašle na periferiji.

Po mnenju Novakove so za zamudni, periferni industrijski razvoj značilni naslednji elementi:

1. Eksogena dinamika. Industrijski razvoj je odvisen od zunanjih dejavnikov, od tujega kapitala in uvoženih podjetnikov. Sama pravi: »Temeljna značilnost svetovne periferije je, prevladovanje eksogene dinamike, prevladovanje eksogenih iniciativ in eksogenih akterjev kot njihovih prenašalcev, običajno pa tudi uvažalcev« (str. 65).

2. Odvisni razvoj. Eksogena dinamika ima za posledico odvisnost od razvitega centra (ali metropole), od njegovih ekonomskih interesov in spodbud.

3. Dualna ekonomija. Na podlagi tujih naložb ali podjetništva (ali obojega hkrati) se oblikuje relativno moderen industrijski sektor (enklava), za katerega pa je značilno, da deluje v okolju (eksklavi), ki je pretežno tradicionalno (agrarno). Industrializacija z domačimi viri, ki nastane v eksklavi, je vezana na agrar ali na industrializacijo tradicionalnih panog in so njeni proizvodi namenjeni domačemu trgu.

4. Močna vloga državne administracije. Po Gerschenkronu je za t. i. zgodnje prišleke (early comers) v industrializaciji Tangleški primer kot najbolj izrazit) značilno, da glavno vlogo v tem procesu igrajo podjetiki; za zgodnje zamudnike (early latecomers) velja, da se najprej uveljavijo banke, pri poznih zamudnikih (late latecomers) pa je glavni spodbujevalec industrije državna administracija. Za Slovenijo in Srbijo avtorica ugotavlja tako elemente zgodnjih kot poznih zamudnikov.

V ta pojasnjevalni okvir sta postavljeni industrializacija in modernizacija Slovenije in Srbije. Po Gerschenkronu avtorica razdeli obravnavano obdobje v tri faze: zgodovinsko ozadje, oblikovanje osnovnih pogojev za prvi veliki industrijski sunek ali protoindustrializacijo in realizacijo prvega industrijskega sunka. V primeru Slovenije umešča prvo fazo v obdobju nekje od 16. st. do leta 1870 (in to fazo obravnava zgolj informativno), drugo od 1870 do 1918, tretjo pa od 1918 do 1940. Isto velja za Srbijo, razen druge faze; ta naj bi se začela že l. 1815 (kot bomo videli v nadaljevanju, je to precej sporno).

Kar zadeva Slovenijo oz. slovenske dedne dežele v avstro-ogrski monarhiji. Novakova zlasti poudarja, da do leta 1870 nista bili izvedeni učinkovita defevdalizacija (njeni začetki sicer segajo v zadnjo četrtino 18. st., formalno je bila speljana 1848, toda odkup je trajal vse do 1870) in modernizacija kmetijstva, ki sta osnovni pogoj za začetek industrializacije. Šele na tej podlagi lahko nastanejo industrijsko zainteresirane endogene elite: bančniki in podjetniki, pa tudi državna administracija, ki najprej z ukrepi merkantilistične politike pospešuje pogoje za industrializiranje. Celotna Avstro-Ogrska je zato precej zaostajala za severozahodno Evropo (od 60 do 80 let), še posebej pa je bilo to zaostajanje vidno v slovenskih deželah.

Gradnja južne železnice (do Ljubljane 1849, do Trsta 1857) je pospešila trgovino in ustanavljanje manufakturnih obratov ter priliv tujega kapitala, ki je sredi 19. st. pospešil modernizacijo v železarstvu in rudarstvu (zlasti v Zasavju). Pred letom 1870 so vlogo začetnega vlagatelja opravljali tržaški grosisti in manj angleški in drugi kapital (npr. angleški podjetnik Moline v Ljubljani). Nekoliko, vendar skromno, naj bi na ukrepe merkantilistične politike reagirali slovenski vlagatelji (str. 79). V tem času je bilo tudi dokončano ogrodje prometne infrastrukture z železnico (1870) Ljubljana–Jesenice. S tem so bile dane možnosti za začetek protoindustrializacije, ki jo avtorica, kot je bilo že omenjeno, umešča v obdobje 1870–1918. V zadnjih desetletjih 19. st. poteka postopna industrializacija tradicionalnih manufaktur, zlasti papirniških in tekstilnih. Jedro tekstilne industrije je bilo tako izoblikovano v 70-ih letih na podlagi prevladujočega avstrijskega (nemškega) kapitala. V tem obdobju pride do oblikovanja še enega pomembnega pogoja za začetek industrializacije, koncentracije – deloma na tuji, deloma domači osnovi – finančnega kapitala. Na domači podlagi so se najprej razvile kmečke kreditne zadruge, ki naj bi bile, kot avtorica povzema ugotovitev že omenjenih Jacksona in Lampeta, ki pravi, da so bile zadruge »učinkovit prispevek k dvigu agrarne produktivnosti kot v Severni in Srednji Evropi« (Novak, 1991:84). To navajam zaradi tega, ker se mi zdi, da je avtorica dala temu pojavu premajhen poudarek, tako denimo J. E. Kreka niti ne omenja. Leta 1912 je bilo takšnih zadrug na Slovenskem 952 in imele so dvakrat več posojil oz. kapitala kot v Srbiji (ob dvakrat manjšem prebivalstvu). Odločilen premik v koncentraciji kapitala za industrijske namene pa pomeni ustanovitev Ljubljanske kreditne banke v Ljubljani l. 1900. Ta banka, ki je nastala s pomočjo češkega kapitala, je bila prva moderna komercialna banka z delnicami v industrijskih družbah. Česar Novakova ne omenja, je podatek, da je ta banka ustanovila v Trstu Jadransko banko, ki je razpolagala skoraj s polovico delniškega kapitala v tem mestu (prim. Hočevar, 1987:71), kar priča o obstoju industrijsko zainteresirane slovenske elite.

Za to obdobje naj bi bilo značilno prepletanje endogenih in eksogenih pobud, kar se je izražalo v dualnem vzorcu začetne industrializacije. Ob uvozu modernih tehnologij in strokovnjakov so v obliki velikih kapitalno zahtevnih obratov nastale moderne enklave. V lokalnih okvirih pa so bile dejavne eksklave v podobi postopno industrializirajoče se tradicionalne delovno intenzivne dejavnosti, ki so proizvajale v majhnem obsegu in za potrebe domačega trga. Za to obdobje je značilno: »... izgradnja železniških prog mednarodnega pomena in ob njih ustanavljanje pomembnih industrijskih obratov v železarstvu in premogovništvu, papirničarstvu in tekstilstvu, kar je izoblikovalo 'veliki Y' gospodarskega razvoja, ter koncentracija finančnega kapitala v komercialne namene« (Novak, 1991:88). S tem so bile ustvarjene razmere za prvi industrijski sunek. Vendar pa ne drži trditev, da so bile slovenske dežele kljub temu najmanj razviti del habsburške monarhije (Novak, 1991:89), kvečjemu bi rekli, da so bile najmanj razviti del avstrijskega dela monarhije, pa še to ne velja čisto točno (bolj nerazvita je bila Dalmacija npr.).

Kar zadeva Srbijo, je iz orisa prve in druge faze razvidno, da tu niso bili oblikovani osnovni pogoji za industrializacijski sunek. Zato je tem bolj nerazumljivo, zakaj avtorica fazo protoindustrializacije datira v tako zgodnje obdobje (1815). Sama to utemeljuje z uvedbo agrarne reforme po drugi srbski vstaji, vendar iz njenega opisa izhaja, da to ni pomenilo večje modernizacije kmetijstva. To je tudi razumljivo, saj je družbena organizacija tega sektorja temeljila na t. i. hišni zadrugi (kučna seoska zadruga, znana tudi pod imenom južnoslovanska ali balkanska zadruga), ki je prototip tradicionalne institucije (Karaman, 1989:2639). Po drugi

strani pa pravi, da se je proces oblikovanja predpogojev začel v zadnji četrtini 19. st. (Novak, 1991:103) tako kot na Slovenskem, vendar s pomembno razliko oz. drugačnimi rezultati. Njen povzetek tega obdobja v Srbiji je naslednji: »Če je za primerjalno obdobje v slovenskih dednih deželah mogoče ugotoviti oblikovanje predpogojev industrializacije ob odločilnem angažiranju tujega kapitala, kar se je odrazilo v dualnem vzorcu industrializacije, tega ni mogoče trditi za Kneževino Srbijo« (Novak, 1991:103). Predvsem je manjkal koncentriran domači kapital, banke so bile sicer organizirane po evropskem vzorcu, vendar so dajale prednost kratkoročnim posojilom in je v njih prevladoval trgovski in ne industrijski interes. Vzrok za tako stanje naj bi bil, da je »imel tuj kapital bore malo interesa za dolgoročno investiranje na Balkanu«. Ni bil pa to edini vzrok. O tem avtorica v nadaljevanju pove naslednje: »V primerjavi oblikovanja predpogojev, potrebnih za prvi veliki industrializacijski sunek, med Slovenijo in Srbijo ne moremo ugotoviti velikih razlik. Na kratko lahko rečemo, da je slednja s časovnim zamikom sledila prvo, seveda na pomembno različnih temeljih. Očitno je bila ena bistvenih razlik v ne-zmožnosti koncentracije nacionalnega kapitala za industrializacijske namene. Sloveniji je to uspelo, centralni Srbiji pa ne. Zakaj? Slovenija je očitno imela resurse, ki jih je bilo mogoče ob tuji pomoči koncentrirati, centralna Srbija pa ne. Vendar ni problem samo v finančnem kapitalu kot takem, temveč v interesih in njihovih nosilcih. Tako je bila nadaljnja slovenska industrializacija pomembno odvisna od industrializacijskega kapitala, centralno srbska pa od agrarnega; slovenska industrija je lahko v medvojnem obdobju realizirala prvi veliki industrializacijski sunek, srbska pa ne. Le-ta se je dejansko zalomil, in sicer ob izbruhu velike recesije in posledični usahnitvi agrarnega kapitala kot prevladujočega endogenega resursa centralno srbske industrializacije, kar dokazuje, da so srbske industrializacijske strategije, če že ne oblikovali, pa vsaj kontrolirali resurse za njihovo realizacijo industrializaciji nenaklonjeni akterji« (Novak, 1991:134). Iz tega citata je razvidno, da srbska ekonomska in politična elita tistega časa nista bili sposobni organizirati niti priprav za industrializacijski sunek niti nista bili (kar je razumljivo) uspešni pri uresničevanju prvega industrializacijskega sunka. To pa postavlja pod vprašaj avtoričino trditev, da v fazi protoindustrializacije ne moremo ugotoviti velikih razlik med obema deželama. Zdi se, da je v srbskem primeru šlo za t. i. false starts ali »napačne začetke« (nav. po Luthar, 1988:186).

S tem smo že v medvojnem obdobju prve Jugoslavije, v obdobju torej, v katerem je Slovenija dosegla svoj prvi industrializacijski sunek. Tuj kapital je pri tem igral pomembno vlogo, zlasti zaradi tega ker se je zasedel predvsem v enklavni, kapitalno intenzivni industriji. Drugod, tudi v Srbiji, pa to ni bilo tako, angažiran je bil predvsem v bankah in v obliki državnih posojil. V podjetniških glavnica slovenskih podjetij je bila tako prisotna ena tretjina tujega kapitala (Novak, 1991:120). Značilno za Srbijo je, da je bilo tu precej državno investiranih podjetij, medtem ko v Sloveniji tega skorajda ni bilo (Novak, 1991:128).

Statistični podatki (v tabeli na str. 116) kažejo, da je v l. 1940 Slovenija imela 856 tovarn, v katerih je bilo zaposlenih 67.277 delavcev, medtem ko je imela Srbija 1872 tovarn z 62.677 delovnimi mesti. Če to primerjamo s številom prebivalcev, lahko rečemo, da je bila Slovenija približno trikrat bolj industrializirana kot Srbija (v drugih obdobjih pa je bila ta razlika še večja) ter da so v industrijski strukturi prevladovala večja podjetja.

Kljub velikemu (glede na začetne osnove) medvojnemu porastu industrijskih zmogljivosti v Srbiji pa je tu prvi industrializacijski sunek ostal na pol poti. Enega od vzrokov, nezmožnost koncentracije domačega finančnega kapitala, smo že

omenili. Poleg tega avtorica omenja, da je velika recesija v tridesetih letih najbolj prizadela ravno srbsko gospodarstvo. Padec konjunktura na mednarodnem trgu kmetijskih pridelkov je namreč povzročil zmanjšanje izvoza in s tem dotok investicijskega kapitala v domačo na kmetijstvo vezano industrijo ter v državno blagajno. V industrijo vloženi kapital je bil v Srbiji agrarnega izvora, v Sloveniji in drugih nekdanjih habsburških regijah pa je ta kapital izviral iz komercialnih bank. To je omogočalo tem regijam dolgoročneje vlaganje v industrijsko proizvodnjo večjega obsega in njeno uveljavljanje na jugoslovanskem in mednarodnem trgu.

Za staro Jugoslavijo je bila v mednacionalnem smislu značilna »tridelna kombinacija« (Novak, 1991:115): politični vpliv so imeli Srbi, Hrvati so imeli v rokah komercialne banke, Slovenci pa industrijo. Z drugimi besedami: Srbi so svoje gospodarsko zaostajanje nadomestili s politično prevlado.

S tem je nekako zaokrožen oris glavnih ugotovitev v obravnavani knjigi. Avtorica je sicer empirični del knjige končala z letom 1940 oz. 1941, vendar pa se na nekaterih mestih v besedilu spušča tudi v oceno obdobja po l. 1945, za katero je značilna prevlada komunizma oz. nastop revolucionarne elite. Njena razlaga se da razumeti v tem smislu, da je »naravna podlaga« za komunizem že obstajala in da je ta sistem organsko nadaljevanje regulativnega in kulturnega vzorca, ki se je oblikoval v zadnjem stoletju (morebiti pa še prej). Na nek način so bile Jugoslavija in druge vzhodnoevropske države predestinirane za revolucijo in komunizem. Vprašanje, ki se zastavlja, je naslednje: zakaj pa tej poti niso šle tudi druge periferne družbe, ki se jim ni posrečilo vključiti v globalne gospodarske tokove, denimo v južni Evropi Grčija, Portugalska, v severni Evropi Finska. Zakaj se je v tej družini znašla Češko-Slovaška, ki je bila ena od najbolj razvitih evropskih držav? O tem bo še tekla beseda v nadaljevanju.

Povedati je treba, da so še druga odprta vprašanja oz. ugotovitve. To je po mojem mnenju posledica bodisi enostranske razlage empiričnega gradiva, bodisi da gre za izjave (trditve), ki nimajo empirične podlage. Že iz dosedanjega prikaza je razvidno, da je avtorica nagnjena k monokavzalni razlagi, in to je po mojem mnenju razlog za mnoge nedorečene trditve. V nadaljevanju bi opozoril na nekaj takih trditev in razlag. Pri tem se bom naslanjal tudi na druge avtorje in vire podatkov.

Vprašanje periodizacije

Omenjena je že bila nenavadna poteza Novakove, ki je za začetek protoindustrializacije v Srbiji razglasila l. 1815. Značilno je, da zgodovinar Šorn začetke industrializacije v Sloveniji postavlja v obdobje med letoma 1720 in 1870 (Šorn, 1984:9). Okrog l. 1840 naj bi po njegovem mnenju prišlo do povečanja industrializacijskih prizadevanj in pravi: »... da se je s tem končevala nekakšna latentna doba, nekakšna pripravljalna doba za moderni razmah kapitalistično-fabriškega sistema proizvodnje...« (Šorn, 1984:231). Po mnenju nekega drugega avtorja segajo začetki moderne industrije v obdobje po letu 1849, ko je bila zgrajena južna železnica do Ljubljane (Hočevar, 1965:15). Po njegovem mnenju so v Slovenijo prodrle nekatere pridobitve industrijske revolucije s polstoletno zamudo (Hočevar, 1965:15) in nato to ponazori s primerom tekstilnih obratov, kjer je bila najprej uporabljena industrijska mehanizacija (obrati v Ajdovščini, Ljubljani in Preboldu).

Moram reči, da se ne čutim dovolj pristojen, da bi razsojal o tem, v katero leto

oz. obdobje je treba postaviti fazo protoindustrializacije. Novakova je tu uporabila Gerschenkronova merila (defevdalizacija oz. preobrazba agrarnega sektorja + napredek v premogovništvu, prometnicah ter industrializacijsko zainteresirana državna gospodarska politika) in na njihovi podlagi določila l. 1870 za začetek protoindustrializacije. Morda bi do drugih rezultatov prišla, če bi uporabila Rostowo periodizacijo (prim. Harris, 1989:31), ki je bolj diferencirana kot Gerschenkronova, ki pozna samo tri faze: zgodovinsko ozadje, protoindustrializacija, prvi industrijski sunek. Šornova in Hočevarjeva opazovanja so podlaga za domnevo, da bi bilo treba začetek protoindustrializacije pomakniti v leto 1848 oz. 1849. Ostaja pa tudi odprto vprašanje začetka prvega industrializacijskega sunka (take-off). Za ponazoritev naj povem, da ga Rostow in Whitman v primeru Rusije datirata v leto 1890 (nav. po Novak, 1991:45).

Do teh dilem prihaja po mojem mnenju tudi zaradi tega, ker avtorica razpolaga s premalo operacionaliziranimi kazalci (denimo delež naložb v družbenem proizvod, delež industrijske proizvodnje v družbenem proizvodu ali delež (ne)agrarnega prebivalstva) za določitev posameznih faz.

Manjkajoči podatki in poudarki

Omenil sem že v knjigi razvidne težnje po monokavzalni razlagi. Razloge za to je treba iskati v naravi in obsegu podatkov (in seveda v teoretski zasnovi, o čemer bo še govor. Kljub zavidanja vredni množici podatkov in virov, s katerimi razpolaga Novakova, pa ne moremo mimo ugotovitve, da so ti podatki »enodimenzionalni« in v določenih delih pomanjkljivi. Enodimenzionalnost se kaže v tem, da se avtorica pretežno nasloni na podatke, ki dajejo sliko o organizacijsko-tehnoloških vidikih industrijske proizvodnje, o kmetijstvu in bančništvu. Ne razpolaga pa s podatki, ki bolj globalno pojasnjujejo ekonomsko modernizacijo: družbeni proizvod per capita v različnih časovnih obdobjih in primerjavah z izbranimi deželami, naraščanje deleža neagrarnega prebivalstva, razvoj posameznih panog, izvoz in uvoz ipd. Tovrstne podatke lahko najdemo v dveh knjigah ekonomista Hočevarja (Hočevar, 1965; 1979), za kateri lahko rečemo, da sta najbolj sistematičen pregled zgodovinskega razvoja slovenskega gospodarstva oz. industrije, ki pa ju Novakovi na žalost ni uspelo vključiti v njeno študijo. Zlasti pa pogrešamo podatke, ki se nanašajo na neekonomske dejavnike ekonomskega in industrijskega razvoja. Gre za dejavnike, ki so tako *conditio per quam* kot *conditio sine qua non* ekonomskega razvoja (Hočevar, 1965:155). Vzemimo industrijskega zgodovinarja Šorna. Pri njem naletimo na podatke o šolstvu, o znanstveno-tehničnem napredku in deležu Slovencev pri tem, o različnih združenjih, o strokovnem časopisju. Ekonomist Hočevar pa nasploh uporablja celo vrsto takih podatkov oz. dejavnikov: politični sistem, narodno in jezikovno vprašanje ob ekonomski modernizaciji, izobraževanje, urbanizacija, časopisje, revije in knjige, združenja in oblike samoorganizacije. Tak celovit pristop, v bistvu bolj značilen za sociološko obravnavo, pripelje do novih poudarkov. Tako Hočevar pravi, da so bile temelj modernizacije na Slovenskem institucije terciarnega sektorja: osnovno in strokovno šolstvo, razvejan sistem posojilnic in hranilnic, kmetijske nabavne in prodajne zadruge (Hočevar, 1979:45). Oglejmo si še ugotovitev, ki govori o tem, da so bili »človeški viri«¹ in

¹ Avtorica sama ugotavlja za Japonsko, da tam dvig izobrazbene strukture ni bil posledica industrializacije, temveč njen osnovni pogoj (Novak, 1991:44). To govori v prid tezi, da so neekonomske dejavniki v smislu modernizacijske

sposobnost samoorganizacije glavni faktor sorazmerno uravnoteženega slovenskega razvoja: « Skratka, zadruge so prispevale k modernizaciji v dejavnostih, ki so ostale zunaj dosega velikih zasebnih podjetij. Skupaj s slovenskim šolskim sistemom so preprečile, da bi prišlo na Slovenskem do tiste dihonomije med ozkim modernim in širokim zaostalim gospodarskim sektorjem, ki je značilna za kolonialne dežele» (Hočevnar, 1979:83). Tukaj dobimo malo drugačno sliko od te, ki jo ponuja Novakova. To ne pomeni, da Hočevnar ne ugotavlja zaostanka Slovenije in njene relativne revščine v primerjavi z razvitim centrom.² Kar je pomembno, je to, da pove, da je Slovenija nekje na prelomu stoletja ujela še zadnji srednjeevropski modernizacijski vlak. Po drugi strani pa tudi zanika tezo o izraziti dualni ekonomiji.

Primerjava Srbije in Slovenije

Tezo o zadnjem modernizacijskem valu nam potrjuje tudi Novakova, ko pravi, da se je Sloveniji, ne pa tudi Srbiji, posrečilo na prelomu stoletja koncentrirati – deloma ob tuji (češki) pomoči – finančne vire za industrializacijske namene in modernizacijo kmetijstva. Seveda pa pri tem ni šlo samo za ustanavljanje bank in hranilnic, ampak, kot pravi Hočevnar, za samoorganizacijo in mobilizacijo slovenske družbe, brez česar si prehoda iz tradicionalno-agrarne družbe v moderno družbo ni mogoče zamisliti. Novakova to potrjuje tudi s tem, da povzame ugotovitev Jacksona in Lampeta, da so bile slovenske zadruge tipično evropske. Ker pa tej ugotovitvi ne pripisuje posebne teže in iz nje ne izpelje posledic, se ji dogaja, da skuša zmanjšati pomen razlik med Srbijo in Slovenijo in obe včasih meče v isti koš. Vse skupaj je potem Balkan, tretji svet...

V tem okviru si je treba zapomniti že omenjeno tezo, da je Srbija v stari Jugoslaviji svoj gospodarski zaostanek nadomestila z administrativno-politično močjo. To pa zaradi tega ker je ta teza zelo uporabna za razlago razpada Jugoslavije v devetdesetih letih, torej v času, ki ga preživljamo. Pojav Miloševića in srbskega nacionalnega gibanja ni pomenil nič drugega kot poizkus ponovne vzpostavitve srbske politične prevlade. S tem se je porušilo krhko ravnotežje potitovske jugoslovanske skupnosti.

Modernizacija ali teorija odvisnosti

Novakova na več mestih trdi, da je njen pristop zgrajen na kombinaciji teorije modernizacije in teorije odvisnosti. Da bi to utemeljila, modernizacijsko teorijo predstavi kot »močno poenostavljeno podobo sveta« (Novak, 1991:54), ki jo je treba nadgraditi z marksistično usmerjeno dependenčno teorijo, ki gradi na podmeni, da nerazvitost ni naravno stanje, se pravi stanje, za katero bi bili »odgovor-

infrastrukture pomembni za industrijski in ekonomski razvoj. O tem, da je Slovenija razpolagala z intelektualnimi viri, se poučimo iz te ugotovitve: »Slovenija je v preteklem stoletju ravno tako dala veliko število intelektualcev-ustvarjalcev (skoraj 20% – od vseh intelektualcev v Jugoslaviji, op. F. A.), v povprečju mnogo več kot Srbija ali Hrvaška, posebej če upoštevamo, da je bila v opazovanem obdobju politično nesamostojna, brez svojih nacionalnih kulturnih ustanov in predvsem brez univerze« (Janičičević, 1984:56). Znano pa je tudi, da je na prelomu stoletja dosegla visoko stopnjo pismenosti.

² Tako Hočevnar omenja podatek, da je bilo v l. 1914 v Sloveniji 29 podjetij na 100.000 prebivalcev, v avstrijskem (nemškem) delu monarhije 59 in na Češkem 94 (Hočevnar, 1965:45).

ni« prebivalci nerazvitih, perifernih dežel, temveč posledica penetracije kapitalizma oz. prevlade svetovne kapitalistične ekonomije (prim. Weede, 1984). S tem naj bi se odkrivala modernizacijskega »etnocentrizma«. Problem pa je, da vso svojo analizo gradi ravno na etnocentrizmu in vesternalizaciji. Njen namen je namreč pokazati na nezadostnost perifernih dežel (Slovenije, Srbije, Balkana, Vzhodne Evrope) v primerjavi z inovativnim zahodnoevropskim centrom. To pomeni, da kljub glasni reklamaciji teorije odvisnosti pravzaprav ne uporablja. Iz nje je prevzela nekatere pojme (center/periferija, dualni razvoj ipd.), ni pa je sistematično vključila v svojo interpretacijsko shemo.³ Če bi jo, bi seveda prišla do čisto drugačnih rezultatov. Na kratko povedano, za nerazvitost, perifernost, neinovativnost itd. bi bile potem »odgovorne« imperialistične, kapitalistične metropole, ne pa pomanjkanje »endogenih virov«. Vprašanje pa je, ali lahko govorimo o uporabi modernizacijskega pristopa. Če bi ga avtorica uporabljala, bi bila pozorna tudi na neekonomske podatke in dejavnike, brez katerih ne moremo zadovoljivo osvetliti celovitih procesov modernizacije. Vendar je treba to mnenje malo omiliti. Vsekakor avtorica sledi težnjam tega pristopa, s tem ko poudarja (ne)sposobnost endogenih akterjev, da reagirajo na zunanje modernizacijske impulze. To pa je precej drugačno izhodišče, kot ga ponuja teorija odvisnosti.

Trditevi, da je modernizacija kompleksen proces, pomeni, da je treba industrializacijo pojmovati kot enega (sicer pomembnih) od delov tega procesa. ali drugače: modernizacije ni mogoče zvesti na industrializacijo.⁴ Kot je že razvidno iz mojih pripomb, se v knjigi Novakove ravno to dogaja. S tem seveda ne trdim, da raziskovanje industrializacije ni sociološko pomemben ali legitim posel, posebej če se sistematično proučujejo sociokulturne predpostavke in njihove posledice. Tega proučevanja pa je v knjigi bore malo.⁵ V skrajnem primeru pa tudi to ne bi bil vzrok za kritiko. Glavni problem je, da se na ozki empirični in interpretativni podlagi delajo daljnosežni sklepi in ekstrapolacije. Iz tega potem izhajata monokavzalna razlaga in togi zgodovinski determinizem. Prva se kaže v omejevanju multikavzalnih procesov modernizacije na industrializacijo. Zgodovinski determinizem pa je prisoten v pojmovanju, po katerem v nekem zgodovinskem obdobju (za Slovenijo od 1870–1940) vzpostavljeni strukturalni vzorci eksogeno pogojene, odvisne industrializacije popolnoma določajo gospodarski (in verjetno tudi socialni) razvoj v bodočnosti. Z drugimi besedami, ti vzorci delujejo po načelu »dolgega trajanja« in se jih zaostale (periferne) družbe ne morejo otresti, tudi če to poizkušajo (prim., denimo, Novak, 1991:67). Če bi seveda bilo tako, potem ne bi poznali premikov epicentrov modernosti (Rizman, 1989). Razprave o tem, da odvisnost in perifernost nista usojeni, so se pred časom odvijale celo znotraj dependenčne teorije (Haris, 1989) – kajti kako pojasniti pojav Japonske, zlasti pa t. i. štirih malih tigrov?

³ Na nekaterih mestih omenja (v stilu dependenčne teorije) odliv slovenskih virov (gre za odkupnino in davke ob kmečki odvezi) na druga področja. V nekem drugem članku pa to radikalizira s trditvijo, da obrobni družbeni sistemi ne dobivajo zunanjih virov za industrializacijski prehod, temveč s svojimi viri posredno investirajo industrijski razvoj bolj razvitih od sebe (Novak, 1989:47).

⁴ Značilno je, da na nekem mestu sama opozarja na nevarnost oženja razvojnih procesov na tehnološke spremembe in to nevarnost pripisuje modernizacijski teoriji (Novak, 1991:21). Paradoksalno je, da njeno izvajanje temelji ravno na tem oženju, pri tem pa ni jasno, zakaj modernizacijsko teorijo obtožuje redukcionalizma, ko pa nobeden od glavnih teoretikov in raziskovalcev tega ne postavlja v ospredje.

⁵ Videti je, da se tudi sama tega zaveda, saj obljublja, da bo preverila Wallersteinovo tezo, da se je z industrializacijo in modernizacijo oblikoval notni globalni ekonomski sistem, kjer se njegovi elementi razlikujejo predvsem kulturalno (Novak, 1991:73). Te obljube seveda ne izpolni, možno pa je, da se bo temu posvetila v eni od prihodnjih študij.

Ena od omenjenih daljnosežnih, pa premalo utemeljenih sodb, ki zgoščeno ponazarja monokavzalnost in zgodovinski determinizem, se nanaša na avtoričino trditev, da »tretji svet smo mi« (Novak, 1991:140). »Nas«, to je »jugoslovanske družbene sisteme«, družni s tretjim svetom »eksogena dinamika, ki določa smer in tempo razvoja«. Kako enostavno!

Najmanj kar je, je to, da se vprašamo po operacionalizaciji pojma eksogena dinamika. Odpirajo pa se tudi druga vprašanja. Denimo, zakaj Novakova misli, da obstajata le prvi in tretji svet? Kje je drugi svet? Znano je, da so se vanj prištevale nekdanje evropske socialistične družbe (Horowitz). Dobro, te družbe so se preoblikovale in jih zdaj lahko štejemo v periferijo. Toda, za kakšno periferijo gre, za evropsko ali svetovno? Slovenijo lahko po vseh gospodarskih in socialnih kazalcih (prim. Sicherl, 1990) uvrstimo v evropsko periferijo, toda nikakor ne v periferijo svetovne ekonomije in »svetovne družbe«. Biti evropska periferija (mislim pa, da ima Slovenija vse možnosti, da postane polperiferija), pa je nekaj povsem drugega, kot biti svetovna periferija oz. pravi tretji svet (o tem kaj ta pomeni, prim. Weede, 1984).

Navedel bi še en zanimiv podatek. Slovenija naj bi že v letu 1880 dosegala tak družbeni proizvod na prebivalca (145 dolarjev), ki je prekašal družbeni proizvod na prebivalca v marsikateri deželi tretjega sveta okrog leta 1965 (Hočevar, 1965:115).

Za Novakovo Slovenija je bila, je in bo periferija. Toda kaj bi rekla o Grčiji. Portugalski in zlasti o Finski, ki je evropski pandan »štirih malih tigrov«? Kako razlaga, da je npr. italijansko gospodarstvo skorajda prehitelo angleško, ki je bilo izrazit primer zgodnjega prišleka oz. pionirja v industrializaciji? Kaj reči na podatek, da je Bavarska, ki je bila v zgodovini zmeraj najmanj razvita v Nemčiji, zdaj skupaj z Baden-Wuerttembergom najbolj tehnološko razvita regija? Na ta in podobna vprašanja lahko odgovori resno zastavljena sociološka teorija modernizacije.

S tem bi sklenil kritični prikaz knjige. Kljub vsem pomanjkljivostim in pomislekom se je ta knjiga splačala vzeti v pretres. V naš prostor prinaša nov in svež metodološki pristop, zato jo priporočam v branje. Morda jo bodo drugi brali in presojali z drugačnih vidikov.

LITERATURA

- Adam, F. (1989): Deformirana modernizacija – (Realni) socializem med tradicijo in modernostjo, Družboslovne razprave, št. 7, Ljubljana.
- Harris, G. (1989): The Sociology of Development, Longman, London in New York.
- Hočevar, T. (1965): The Structure of Slovenian Economy, 1848–1963, Studia Slovenica, New York.
- Hočevar, T. (1979): Slovenski družbeni razvoj, Založba Prometej, New Orleans.
- Hočevar, T. (1987): Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik, 1900–1930, v: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana.
- Janičjević, M. (1984): Stvaralačka inteligencija meduratne Jugoslavije, Institut društvenih nauk, Beograd.
- Karaman, I. (1989): Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije, Naše teme, 33 (10), Zagreb.
- Luthar, O. (1989): Konstituiranje tretjega stanu na podlagi rekrutiranja in samozavedanja delavcev v osrednjih slovenskih deželah v prvi polovici 19. stoletja, Vestnik, IX, št. 2, Ljubljana.
- Novak, M. (1991): Zamudniški vzorci industrializacije, Slovenija na obrobju Evrope, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Novak, M. (1989): Zalom jugoslovanskih elit modernizacije, Družboslovne razprave, št. 7, Ljubljana.
- Rizman, R. (1989): Problema modernosti in modernizacije v kontekstu teoretične sociologije, Družboslovne razprave, št. 7, Ljubljana.

MOJCA NOVAK*

Odgovor Franetu Adamu

Odgovarjati na obsežno kritično razmišljanje Franeta Adama na mojo knjigo je težko, kajti tudi kritika sama je rezultat tako dolgotrajnega kot naporega dela. Težavnost se nanaša še na nekaj drugega, in to lahko na kratko povzamem v naslednjih dveh vprašanjih: kaj je Mojca Novak resnično napisala in kaj je Frane Adam prebral. Svetovati kritiku, naj še enkrat prebere knjigo, ni niti vpludno niti koristno, kajti bral in razumel jo bo spet v skladu s svojim strokovnim znanjem, s svojimi prepričanji in z načinom dojetja realnosti. In dozdeva se mi, da se na vseh teh razsežnostih z Adamom kar precej razlikujeva. Tako mu ne bom priporočala ponovnega branja knjige, prav tako pa tudi ne bom natančno odgovorila na vse nesporazume in šume med nama ter njegove pripombe, kajti če bi to poskušala, potem lahko prepisem polovico knjige. Zato ga bom opozorila le na nekatera nestrinjanja in trditve, s katerimi poskuša dokazati (vsaj!) pomanjkljivost mojih argumentacij.

Večinski del Adamove predstavitve moje knjige je namenjen naslednjim problemom: periodizaciji analizirane problematike, neustreznim poudarkom posameznih pojavov, manjkajočim podatkom, (neustreznemu) izboru konceptualne aparature (teorija odvisnosti) in neustrezno izpeljanim ugotovitvam analize, tj. interpretaciji.

Časovna umestitev analiziranih pojavov.

Katere časovne točke upoštevajo analitiki kot odločilne v procesu industrializacije (in tudi modernizacije), je odvisno tako od konceptualne aparature kot od izbrane metodologije. Nekateri so celo prepričani (npr. Lampe in Jackson, predvsem pa analitiki iz teorij odvisnosti), da je treba poseči nazaj kar za nekaj stoletij. Zakaj sem se sama odločila za 18. stoletje (in ne 16., kot to trdi Adam), je v knjigi natančno opisano. K temu so me napotili tako konceptualni kot metodološki napotki avtorjev, po katerih sem se zgledovala. Hkrati pa so v tem stoletju na področju obeh analiziranih regij vzniknili procesi, ki so pomembni osnovni pogoji industrializacijskega prehoda: defevdalizacija, agrarna transformacija, pospešena velika trgovina in oblikovanje velikih enotnih trgov. Vse te procese je mogoče na začetni stopnji zaznati v obeh regijah.

Tisto, kar Adama posebej skrbi, je to, kako to, da sem umestila oblikovanje osnovnih pogojev v slovenskih dednih deželah v zadnjo četrtino 19. stoletja, v osrednji Srbiji pa kar dobrega pol stoletja prej (1813 – po drugem srbskem upor). Zakaj res? Srbija je v tem obdobju začela izvajati agrarno reformo, ki je bila omejena na razdelitev zemlje čitlukov – muslimanskih posestev, se začela

* Dr. Mojca Novak, raziskovalna sodelavka na Inštitutu za družbene vede.